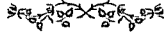

GAZÂLÎ'DE AKIL BİLGİSİ VE DEĞERİ

Hüsamettin ERDEM*

Özet:

Gazâlî, düşünce etkinliklerinin bütün alanlarıyla ilgilenmiş çok yönlü bir düşünürdür. O, birçok felsefe sorunuyla bir hesaplaşmaya girişmiştir. Bunlardan birisi de bilgi sorunudur. O bilgiyi kaynağı, sınırları, imkânı ve değeri açısından sorgulamıştır. Biz de bu makalemizde onun bu bilgi sorunu içinde yer alan akli bilgi ve onun değerini ele alıp sorgulamaya çalıştık. Gazâlî üç bilgi kaynağından söz etmektedir. Bunlardan biri duyular, ikincisi akıl ve üçüncüsü de kalbe doğurtulan sezgi bilgisidir.

Gazâlî açısından en önemli bilgi kaynaklarından birisi akıldır. Akıl, duyu bilgisinin birçok eksik ve kusurlarını giderir. Akıl bilgi elde ederken duyular dünyasının sonuç olarak ortaya koyduğu bilgilerden yararlandığı gibi, tamamen bunlardan bağımsız muhakeme ve kıyaslama yoluyla da akli bilgiler elde edebilmektedir.

Gazâlî açısından akıl bilgisinin değeri ve geçerliliğine gelince; akıl bilgisi, duyu bilgisinden bir basamak daha yukarıdadır. Akıl bilgisi özellikle nesnel dünya ve aklın düşünme sahası içinde değerli ve anlamlı, doğru ve güvenilir bilgiler elde edebilmektedir. Ancak metafizik alanda ise -nübüvvet, ahiret vb. gibi alanlarda- o aklın bilgisi yeterli değildir. Yine o akıl bilgisi varlıklar üzerindeki bir takım perdele-ri ve müşkülli de kaldıramamaktadır. Bu alan daha ziyade kalbi keşif bilgisi veya ilhâm bilgisi yoluyla aydınlatılabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Akıl, Bilgi, Değer, Akıl bilgisi.

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Al- Ghazzali's Intellectual Knowledge and its Value

Abstract:

Al-Ghazzâlî is a versatile Muslim thinker who is interested in all the fields of intellectuality. He dealt with a multitude of philosophical questions, one of them being epistemology. He examined the question of knowledge from the perspective of its source, limits, possibility, and value. This paper is intended to expound his position vis-à-vis the nature and value of rational knowledge.

Al-Ghazzâlî speaks of three kinds of knowledge: the sensible, the rational, and the intuitive. For him, reason is one of the most important means and sources of knowledge. It supplements and rectifies many shortcomings and errors of the knowledge provided by the senses. It not only avails itself in the epistemological process of data supplied by the senses but also produces a special kind of knowledge by way of reasoning that is distinct from the sensuous knowledge.

As for the question of epistemological value and validity, al-Ghazzâlî ranks rational knowledge one degree high above the sensuous knowledge. He argues that reason produces accurate, meaningful, and dependable knowledge as long as it works in the physical world that falls in its rightful scope of activity. Reason, however, is destined to be inadequate in connection with such metaphysical matters as prophecy and the afterlife. Nor can it remove the veils from over some issues and solve certain problems. Instead, this task for al-Ghazzâlî can only be accomplished by spiritual vision or mystical experience.

Key Words: Al-Ghazzâlî, reason, knowledge, value , rational knowledge.

Gazâlî çok yönlü bir İslâm düşünürüdür. Düşüncenin hemen hemen her alanı ve sorunu ile bir şekilde ilgilenmiştir. Bu onun aynı zamanda renkli kişiliğinden de kaynaklanmaktadır. Onun bir zamanlar sözü sayılır bir kelamcı, din bilgini, kritikçi, felsefeci, usûlcü, mantıkçı ve mutasavvıf olduğu bilinen bir gerçektir. Onun gerek kelamcılığı, gerek filozofluğu ve gerekse mutasavvıf oluşu felsefenin üç temel sorunu olarak bilinen 'varlık, bilgi ve değer' problemleriyle ciddi şekilde ilgilenmesine neden olmuştur. Onun en ciddi ilgi alanlarından birisi de bilgi meselesidir. O, bilginin imkânı, sahası, sınırı, kaynağı, değeri ve geçerliliği ile ilgili birçok sorun üzerinde kafa yormuş bir düşünürdür. Onun "el- Munkız" da meşhur bir bilgi ve hakikat ara-

1 Gazâlî, *Mizanü'l- amel*, (Çev.: R. Barışık), İstanbul 1970, s. 34.

yış serüveni vardır. Bu serüvende o önce her şeye şüphe ile yaklaşır ve hakikatin, gerçek bilginin nerede olduğunu sorgular. Önce duyu verilerini, daha sonra akli idrak imkânlarını, en sonunda da kalbe hakikatin doğrudan doğurtulması olan keşf/mükaşefe yolunu bu hakikat arayışının farklı basamakları olarak sorgulamaya çalışır. Her üç aşamanın da kendine özgü bir takım bilgi imkânı ve hakikat anlayışı vardır. Bizim de üzerinde yoğunlaşacağımız bu bilgi arayış serüveninin ikinci aşamasını oluşturan “akıl bilgisi ve bu bilginin değeri, geçerliliği ve anlamlılığı” olacaktır.

Acaba Gazâlî bilgi sorunu ile ilgili akıl açısından bilginin mümkün olup olmadığını nasıl sorgulamaktadır? Ona göre akıl bir bilgi kaynağı olabilir mi? Eğer akıl bir bilgi kaynağı ise onun bilgilerine güvenebilir miyiz? Yahut da aklın bilgileri bizim için ne kadar güvenilir bir bilgidir? Varlığı ne ölçüde yansıtmaktadır? Akıldan daha güvenilir başka bir bilgi kaynağından söz edebilir miyiz? gibi ve benzeri sorulara cevap aramaya çalışacağız. Gazâlî'ye göre akli bilginin kaynağını ve değerini sorgulayabilmek için öncelikle aklın ne olduğunu, ona nasıl bir değer atfedildiğini, ne gibi bir öneme sahip olduğunu belirlememizde yarar vardır.

Akıl ve Mahiyeti

İnsanın hayvan ile melek arasında yaratıldığını belirten Gazâlî, onun her iki tarafın da (hayvani ve melekî) kuvvet ve sıfatlarını taşıdığından söz eder. İnsanın en önemli yanı ve temel ayırımı ise akıllı varlık olmasıdır. Bu idrak ve akıl kuvvetiyle insan yaratılış gayesini ve eşyanın hakikatini kavrar. Akıl bir çeşit bütün hizmetlerin kendisi için yapıldığı bir reis konumundadır.¹

Gazâlî akıl kavramını çeşitli eserlerinde ele almış ve çok farklı açılardan sorgulamaya çalışmıştır. Mesela ona göre akıl, doğuştan gelen öyle bir yetenektir ki, insan onunla nazari bilgileri elde etmeye hazır hale gelir. Bu açıdan akıl nazari bilgilerin kaynağıdır. Tecrübeleri sonucu bir bilgi birikimine sahip olan kimseye de akıllı denilir.² “İhyâu ulumi'd- din” adlı eserinde ise Gazâlî, insanı diğer canlı hayvanlardan ayıran özelliğe/haslete akıl demektedir. Ona göre insan yaratılıştan bu akıl ile nazari ilimleri öğrenmeye yetenekli hale gelir ve birçok gizli beceri ve sanatları elde eder.³ Yine Gazâlî akıl kelimesi yerine veya ona eş anlamlı olarak nefis, kalp ve ruh kelimelerini de çok sıkça kullanır.⁴ Gazâlî bu dört kavramın birbiri yerine kullanılışı ile ilgili şöyle bir yorum getirir: İnsanın kalbinde, bakan maddi gözün kusurlarından uzak bir kalp gözü vardır. Bu kalp gözü nur ismine daha layıktır ve buna bazen akıl,

2 Gazâlî, *el- Mustasfa min itmi'l- usul*, Mısır 1322, I/3.

3 Gazâlî, *İhyâu ulumid- din*, (Çev.: A. Serdaroğlu), İstanbul 1974, I/215.

4 Bkz. Gazâlî, *Mearicü'l- kuds*, (Çev.: S. Özburun), İstanbul 1998, s. 15.

bazen ruh, bazen da insani nefis denir. Ona göre kalpteki bu göz, akıllıyı çocuktan, deli ve hayvandan ayırır. Bu göz, beden gözünün kusurlarından korunmuş olduğu için buna akıl ve nur da denilir.⁵

Bunun dışında Gazâlî yine akli, akl-ı evvel, insana has nefis, nefsin sıfatı gibi manalarda da kullanır.⁶ Bir başka ayırmada ise Gazâlî akli, “doğal akıl” ve “kazınılmış akıl” diye ayırır. Doğal akıl, doğuştan, yaratılıştan insanda var olan akıldır. Bu akıl kast edilerek Allah’ın insanda yaratmış olduğu en üstün ve en değerli şeyin bu akıl olduğuna vurgu yapılır. Kazanılmış akıl ise bilinen ve öğrenilen olaylar aracılığıyla elde edilen faydalardır.⁷

Gazâlî insan hayatı açısından akli çok önemli sayar. Çünkü akıl ona göre insanı bilgisizlikten kurtaran, burhan ışığı vasıtasıyla şeytanın vesveselerinden koruyan önemli bir insani güçtür.⁸ Gazâlî’ye göre aklın verdiği hükümler doğrudur. O, belirttiğimiz gibi akli bilginin kaynağı, esası ve doğduğu yer olarak kabul eder. Şayet akıl, bilginin kaynağı, doğuş yeri ve esası ise -ki öyledir- Gazâlî’ye göre, o zaman sonuç olarak buradan aklın şerefine yüksekliliği de ortaya çıkmış olur.⁹ Gazâlî, el- Müstasfa adlı eserinin mukaddimesinde akıl için: “Azl olunamayan hâkim, şeriatın şahidi, tezkiye olunan, dürtüslüğü tasdik olunan şahit” ifadelerine yer verir.¹⁰

Gazâlî, bilgi alanında bilhassa fiziki âlemi bilme söz konusu olunca akıl ve duyu verilerini oldukça önemser. Hele hele Allah’ı, peygamberi ve dini bilip tasdik etmize imkân veren akli hiçbir zaman küçümsemez; şayet akıl değersiz ve güvenilirmez bir vasıta olarak kabul edilirse onunla bilinen şeylerin de değersiz sayılması söz konusu olur ki böyle bir şeyden söz edilemez.

Gazâlî’nin akla verdiği önem ve değeri “İhyâ” ve “Mizanü’l- amel” adlı eserlerinde görmek mümkündür. Çünkü Gazâlî bu eserlerinde aklın Allah’ın yarattığı en şerefli varlık olduğuna vurgu yapar. Zira eşyanın batınına, sırrına, hakikatine ancak aklın ulaşabileceğini, onların edep ve hikmetlerini ancak aklın bilebileceğini ve ancak aklın çözebileceğini açıklamıştır.¹¹ Gazâlî bilgi ile akıl arasındaki ilişkiyi de bir

5 Gazâlî, *Mikâtü’l- envâr*, (Çev.: S. Ateş), İstanbul 1996, s. 44.

6 Bkz. Gazâlî, *Meâricü’l- kuds*, s. 22-23.

7 Gazâlî, *Mizanü’l- amel*, s. 245.

8 Gazâlî, *Mi’yarü’l- ilim*, Beyrut 1410 H. s. 286.

9 Gazâlî, *İhyâ*, I/186.

10 Gazâlî, *Mustasfa min ilmi’l- usul*, Mısır 1322, I/3; Erdem, Hüsamettin, *Bazı Felsefî Meseleler*, Konya 2009, s. 19; Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmî (Giriş)*, İstanbul tarihsiz, s. 54.

11 Çubukçu, İbrahim Âgâh, *Gazâlî’de Şüphencilik*, İstanbul 1996, s. 87.

ağaç ile meyve arasındaki ilişkiye benzetir. Nasıl ki ağaca göre meyve, güneşe göre ışık ne ise, akla göre bilgide odur. Gazâlî açısından akıl, dünya ve ahiret mutluluğuna vesile olur. İnsanın akıl üstünlüğünü hayvanlar bile kabul eder ve bu nedenle onlara boyun eğer ve itaat eder. İnsanın akıl ve bilgiden yoksun olması ise onu hayvanlığa yaklaştırır.

Gazâlî, akıl ile din arasında da bir ilişki kurarak akli yaratılmışların en şerefli, dinin dayanağı ve ilahi teklifin muhatabı, sorumluluğun istinatgâhı olarak kabul eder ve en önemli insani vasıflardan sayar. Gazâlî'ye göre akıl, ancak dinin yol göstericiliğinde doğru yolu bulabilir. Din de ancak akıl ile ortaya çıkar ve varlığını sürdürebilir. Akıl ile din bir bina ile bu binanın temeline benzer. Akıl temeldir, din ise bina. Nasıl ki bina olmayınca temel yeterli değilse, temel olmayınca da bina bir işe yaramaz. Yine akıl ile dinin birbiriyle olan münasebeti göz ile ışığın birbirine olan münasebetine benzer. Akıl göz yerinde, dinde ışık yerindedir. Işık olmayınca gözün görmesi nasıl mümkün değilse göz olmayınca da ışığın varlığı görmesi mümkün değildir. Başka bir örnekle bu ilişkiyi şu şekilde açıklayabiliriz. Akıl kandil; din de bu kandilin yağı yerindedir. Yağ olmadıkça kandil işe yaramaz. Çünkü kandil, yağsız ışık vermez; kandil olmadıkça da yağ yalnız başına ışık vermez.¹²

Gazâlî aynı benzetmeyi Kur'an ayetleri ile akıl arasında da kullanır. Ona göre hikmetin en büyüğü şanı yüce Allah'ın kitabıdır. Göz için güneş ışığı ne ise akıl için de Kur'an ayetleri odur. Çünkü gözün eşyayı görmesi ancak güneş ışığıyla tamamlandığı gibi aklın hakikatleri görmesi de ancak Kur'an ayetleriyle tamamlanır. Ona göre bunlardan birine sarılıp, diğerini terk eden kimse ahmaktır. Gazâlî, Kur'an'ın nuruyla yetinerek akıldan yüz çeviren kimsenin tıpkı güneşin ışığına gözlerini kapatan kimse gibi olduğunu, böyle kimselerin körlerden bir farkının olmayacağını belirtir. Çünkü ona göre akıl ancak dinle birlikte olursa nur üstüne nur olur.¹³

Gazâlî'nin akıl ile din arasındaki ilişkiyi bu benzetmelerle ortaya koymaya çalışması onda akıl ile dinin her birinin diğeri için yerinin ve konumunun ne derece önemli olduğunu göstermesi bakımından çok büyük bir öneme haizdir. Yine onun "Şeriat hariçten bir akıl, akıl da dâhilden bir şeriattır. Bunlar birbirlerine yardım ederler, birbirlerine kuvvet verirler,"¹⁴ ifadesi de bu önemli ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

12 Gazâlî, *Mearicü'l-kuds*, s. 49.

13 Gazâlî, *el-Iktisad fi'l-i'tikad*, (Çev.: İ.A. Çubukçu), H. Atay, Ankara 1962, s. 8.

14 Gazâlî, *Mişkati'l-envar*, s. 21; *Mearicü'l-kuds*, s. 49; el-İsfahani, Ebu'l-Kasım, *Mutluluğun Kazanılması*, (Çev.: L. Doğan), İstanbul 1974, s. 126; Bolay, S. Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1980, s. 241.

İslâmi sorumluluk ve yükümlülüğün ilk şartı akıl ve baliğ olmaktır. Bu nitelikleri taşımayanlardan sorumluluk kaldırılmıştır. “Akılı olmayanın dini de yoktur”¹⁵, dolayısıyla dini sorumluluğu da yoktur. Din akılla olan ilişkisini kopardığı anda ondan hiçbir şey çıkmaz. Akıl, genel olarak din hakkında külli/tümel bilgilere sahiptir; fakat din ise hem genelin, hem de tikelin, detayın bilgisine sahiptir.¹⁶

Gazâlî'nin akıl ile din arasındaki ilişkide her birini diğeri için olmazsa olmaz olarak görmesinin nedeni, dinin ancak akılla anlaşılabilceği ve insanın sorumluluğunun akılla gerçekleştiğine inanmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Gazâlî'ye göre akıl yalnız başına eşyanın küllî prensiplerini idrak edebilir; fakat eşyanın bireysel oluşumunu ve onlara ait bireysel hükümleri bilemez. Mesela akıl Allah'a inanmanın, doğru sözlü olmanın, iyi işler yapmanın, doğruluk ve adaletin iyi ve güzel olduğunu bilir. Ama domuz etinin, akmış kan ve şarap içmenin, insanın kendi kız kardeşi ile evlenmesi gibi hususların kötülüğünü, haram ve yasak olduğunu bilemez. Bunları ancak akla bildirir. Bu nedenle akıl dinden uzaklaştıkça doğru yoldan ve isabetli kararlardan da uzaklaşmaya başlar.¹⁷

Hâsılı Gazâlî'ye göre akıl ve din birbirini tamamlar. Esasen bu ikisi birbirine zıt değildir. Din hiçbir zaman aklın değerini inkâr etmez. Çünkü aklın değerini belirten, insanları düşünmeye, akıl etmeye, aklını kullanmaya çağırın 500 e yakın ayet ve birçok hadis vardır.¹⁸ Buna mukabil, akıl da Allah'ı bulmaya, dini anlamaya, iyiyi kötünden, hakkı batıldan ayırmaya yardım eder.

İnsana doğru yolu gösteren akıl hiç şüphesiz ki en büyük kazançtır, fakat o tam olarak mutlak doğruyu, mutlak faydayı ve varlıktaki/eşyadaki nihâf amacı bilemez.¹⁹ Çünkü akıl yaratılıştan insana verilen bir yeti ve kendisiyle eşyanın hakikatinin idrak edildiği bir nurdur.²⁰ Gazâlî'ye göre akıl, eşyanın hakikatini, sebep ve illetlerini, varlık mertebelerini akılla idrak eder. Duyu organları ise insanın sevinç, keder, aşk, şehvet, irade vb gibi ruhi halleri algılayamadığı halde akıl bunları idrak edebilmektedir.²¹ Bütün duyu organları aklın hizmetinde çalışan memurlar gibidir. Hatta hayal, vehim, fikir, hafıza vb güçler de aklın hizmetinde bulunurlar. Akıl varlık dünyasını kuvvet-

15 Suyuti, Celaleddin, *el- Camiu 's- sağir*, Kahire 1954, II/88.

16 Gazâlî, *Mearicü'l- kuds*, s.150; *Mizanü'l- amel*, s. 234-235.

17 Şahin, Naim, *Bir Bilgi Kaynağı Olarak Kur'anda Akıl*, Konya 2010, s. 59-60.

18 Darimî, *Mukaddime*, 57.

19 Ece, Hüseyin Kerim, *İslâmın Temel Kavramları*, İstanbul 1999, s. 36.

20 Gazâlî, *el- Mustasfa*, I/3.

21 Gazâlî, *Mihakku'n- nazar (Düşünmede Doğru Yol)*, (Çev.: A. Kayacık), İstanbul 2002, s. 100.

liden zayıfa, açıktan gizliye doğru idrak eder, yaş ilerledikçe duyular zayıfladığı halde aklın idrak gücü gittikçe güçlenir.²²

Gazâlî, insanın aklı ile bir işin sonunu anlayıp iyiliğin nerede olduğunu bildiğinde içinden bir yönelişle o tarafa yönelir, o işin sebeplerini gerçekleştirir ve onu ister/irade eder. Bu tamamen şehvet kuvvetinden farklı bir yöneliştir. Buna kuvve-i fikriye de denilebilir demektir.²³ Ona göre akıl insana verilmiş öyle bir alettir ki, onunla insan bir takım sanatları icra eder, gereği gibi takdirlerde bulunur, zihinde ve hayalinde tedbirler alır, güzel görünen her şeyi güzel ve hoş, çirkin görünen şeyleri de çirkin görür.²⁴ Bu niteliklere sahip olan aklın en önemli etkinliği ve görevlerinden biri de düşünmek ve bilgi üretmektir. Bu nedenle Gazâlî'de duyu, akıl ve batın keşif olmak üzere üç tür bilgi kaynağından söz edilebilir. Burada duyuların objesi, dış dünya ve cisimlerdir. Aklın objesi, akıl edilirlere ve duyu verileridir; keşfin objesi de Mutlak Varlık Cenab-ı Hak'tır.

Duyular, beş duyunun etkinlikte bulunduğu maddi ve duysal bilinirleri; akıl, düşünce ve tefekkürüyle akıl edilirlere; kalp de ilahi yansıma ve ilahi hakikatlerin kalbe doğuşu ile Mutlak'ı kendisine konu edinir. Gazâlî böyle bir ayırımında bilgiyi tek yanlı ya da obje ağırlıklı gören bilgi anlayışlarından farklı bir konuma getirmektedir.

Bilginin Kaynağı Olarak Akıl

Gazâlî öncesi bilginin kaynağı olarak akıl üzerinde duran gerek Batı ve gerekse İslâm dünyasında birçok düşünür vardır. Fakat Gazâlî kadar bilgi üzerinde yoğunlaşan ve onu bütün yönleriyle ele alıp araştıran, duyular ve akıl üzerinde ciddi bir şekilde durup onları çeşitli tahlil ve eleştiriye tabi tutan bir başka düşünür az bulunur. Çünkü onun bilgiden esas maksadı sağlam ve güvenilir bilgiyi bulmak ve sistemini bu bilgi üzerine kurmaktır.

Gazâlî esas bilgi kaynaklarını duyular ve akıl üzerine dayandırır. Duyuları da dış dünyayı idrak edici güç olarak gördüğü dış duyu, diğeri de iç dünyayı/batını idrak edici güç olan iç duyudur. Dış duyular aracılığı ile var olan âlem hakkında bir takım izlenimler ediniyorsak da Gazâlî için esas duyu bilgisi iç duyularla elde edilmektedir.²⁵ Burada sözü edilen iç duyu, içsel idrak edici kuvvetlerdir. Duyular aracılığı ile algıladığımız dünya, duyuların varlıklara yakınlık ve uzaklığı, büyüklük ve küçüklüğüne göre farklı idrak edilir. Bir bilgi kaynağı olan akıl için ise böyle bir şey söz konusu değildir. Aklın

22 Gazâlî, *Mişkâtü'l-envar*, s.45-46; *Mearicü'l-kuds*, s. 97.

23 Gazâlî, *Ihyâ*, III/7.

24 Gazâlî, *el-Hikmetü fî mahlukillah*, (Çev.: Heyet), Ankara tarihsiz, s. 72.

25 Gazâlî, *Mearicü'l-kuds*, s. 33-36; *Tehafütü'l-felasife*, (Çev. B. Sadak), İstanbul 2002, s. 193.

bilgisi daima duyu bilgisine göre daha tam ve üstündür.²⁶ Çünkü akli idrak bir şeyin hakikatının mislinin kişinin ruhunda resmedilmesidir. Bu akli idrakin son aşamasında bütün kapalılıklardan uzak, tam ve mükemmel bir idrak ortaya çıkar. Zira akıl, nesnelere ait nicelik ve nitelikleri, zaman ve mekâna ait arazları ve nesneye sonradan katılan tüm unsurları soyutlayarak algılar. Dolayısıyla bu sürece, aklın algısına yabancı hiç bir şey katılamaz. Bu nedenle, aklın idrak ettiği ile algılanan şey tam bir uyum içinde olur. Bunun içindir ki akıl idraki, duyu idrakinden hem daha tam, hem de üstündür. Ancak burada şunu da göz ardı etmemek gerekir: Hem dış, hem de iç duyular akli bilginin oluşmasında bir temel görevi üstlendiği ve aklın da bunlar aracılığı ile kendisine has bir takım bilgiler edindiği görülmür. Ancak insanın akıl aracılığı ile elde ettiği bilgi sadece bundan ibaret değildir. Prensipten Gazâlî'ye göre hiç kimse dünyaya bir bilgi ile gelmez, yani insan doğduğunda bilgili biri değildir. Fakat insan dünyaya geldiğinde akli/zihni tamamen boş bir levha da değildir. O, insanın dünyaya geldiğinde, "evveliyat" dediği bir takım a priori bilgi yetileri veya ilkeleriyle geldiğini belirtir.²⁷

Gazâlî, yalın akıldan çıktığına inandığı bu ilkelerin ta çocukluk çağından itibaren insanda bulunduğunu, bu bilgilerle insanın donatıldığını, bu a priori ilkelerin taklit ve eğitim yoluyla elde edilemeyeceğini, ama nasıl ve ne şekilde edinildiğini de bilemeyeceğimizden söz eder.²⁸ Bu ilkelerin oluşmasını ve mahiyetini akıldan başkası kavrayamaz. Zira bu a priori ilkeler varlıkların cinslerini, durumlarını, sayılarını vb. ni anlamak ve kavramak için bir vasıta. Bu deney öncesi insanın sahip olmuş olduğu ilkelerle insan bilgiye değil, bilgi meydana getirebilme güç ve yeteneğine sahip olur.

Burada bir şey birbirine karıştırılmamalıdır. O da insanın doğuştan bir takım bilgi yetileri ve ilkeleriyle dünyaya gelmiş olması, onun bilgi sahibi olarak doğduğu anlamına gelmez. İnsanın bilgi edinmesi sonradan meydana gelen bir olaydır ve bilgi vasıtaları da duyu, akıl ve kalbe doğurtulan hakikatler yoludur.

Şayet dış ve iç duyularımız olmasaydı aklın insan denen bir varlığı algılaması mümkün olmayacaktı. Ancak akıl insanı bu harici varlığından bağımsız olarak algılar. Mesela akıl, ateşin yakıcı olduğu bilgisine duyular ve bu duyu verilerinin tekrarı sonrası elde edilen tecrübeden oluşan gizli bir çıkarım sonucu varır.²⁹ Burada bilgi temel olarak duyulara dayanmakla birlikte akıl tarafından kavranmaktadır. Aklın yaptığı şey burada bir şeyin dış dünyadaki varlığı dikkate alınmaksızın bir çeşit manasının kavranmasıdır. Çünkü akıl için önemli olan daha önce hayal tarafından oluşturulan suret değil, o şeyin anlamıdır.

26 Gazâlî, *el- Munkız*, s. 27 vd.

27 Gazâlî, *Mekasidü'l- felâsife*, s. 87; *el- Munkız*, s. 67.

28 Gazâlî, *İhyâ*, II/216.

29 Gazâlî, *Mihakku'n- nazar*, s. 101.

Aklın bilgi edinme yolundan ikincisi ve esas akli bilgi dediğimiz bilgi yolu ise doğuştan getirildiğine inanılan a priori ilke ve yetiler aracılığı elde ettiği bilgidir. Gazâlî bu durumu şöyle temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre “varlık” akılda tekil bir kavramdır. “Kadim”, hâdis” de öyle. Aklın yaptığı iş ise burada müfekkire kuvvetiyle bu tekileri bir araya getirip onlar arasında ilişkiler kurar. Bu yaklaştırma ve ilişkilendirmeden ise bir takım doğru ve yanlış olabilecek yargılar/önergeler ortaya çıkar. İşte akıl, müfekkire gücü sonucu ortaya çıkan bu yargıların hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğunu tayin ve tespit eden tek düşünme ve bilme gücümüzdür. Bizim bu yargılarımızın doğru veya yanlış olduğunu bilebilmemiz için bu kavramların yer aldığı bir zihne ve bunları birbiriyle ilişkilendiren bir müfekkire gücüne ihtiyacımız vardır. Aklın burada ortaya koymuş olduğu tasdik veya ret ise kesin akli bir bilgiyi ifade eder.³⁰

Gazâlî, aklın bilgi elde etme sürecindeki başarısı ve yanılmaz bir yol gösterici olmasına dikkat çektikten sonra, bir de akıllı kimselerin yanılmaları sorununu ele alır ve bu kimselerin yanılma nedenlerini de bu kimselerdeki hayallere, vehim ve yanlış inançlara bağlar. Gazâlî, bu kimselerin kendilerinde bulunan bir takım hayaller, vehimler ve yanlış inançlara dayanarak hükümler verdiklerini, verdikleri bu hükümleri de aklın hükümleri zannetmelerinden kaynaklandığını belirtir.³¹

Netice itibarıyla aklın insan için vazgeçilmez bir rehber olduğuna dikkat çeken Gazâlî, akıl aracılığı ile meydana gelen bilgilerin bazen duyular aracılığı ile elde edildiğini, bazen esası duyulara dayalı olmakla beraber duyulardan bağımsız bilgiler olarak elde edildiğini, bazen de bazı bilgilere insanın doğuştan getirdiği ve kendisinde hazır bulunan bilgi yetileri ve ilkeleriyle ulaştığını belirtir.

Gazâlî'ye göre akıl, duyu ve vehimden farklı olarak nesnelere hakikatlerini kavrayan ve bu hususta doğruya ulaşma gücüne sahip bir algı yetimidir. Akla çok büyük önem ve değer veren Gazâlî, acaba akıl aracılığı ile elde edilen bilgiye de bu kadar değer verip güvenebilmekte midir? Gazâlî'ye göre akıl bilgisinin değeri ve güvenilirliği nedir? Hakikaten akıl bilgisi doğruları yansıtmakta mıdır? Biz akıl bilgisine ne kadar güvenebiliriz?

Akl Bilgisinin Değeri

Daha önce de belirttiğimiz gibi Gazâlî açısından üç bilgi kaynağı söz konusudur. Bu üç bilgi kaynağından akıl bilgisini o, duyu bilgisinden bir basamak daha yukarıda ve daha güvenilir bulmaktadır. Çünkü ona göre akıl, duyulara ve duyulur algıya bağlı bazı hataları, yanılmaları düzeltmekte, insanı duyulardan kaynaklanan hatalara düşmekten kurtarmaktadır.

30 Gazâlî, *Mihakku'n-nazar*, s. 99-101.

31 Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 77.

İnsandaki hissi, vehim ve aklı, nesne ve olayları bilme gücü olarak gören Gazâlî, bunlardan his ve vehme yeterince güvenmez. Bu nedenle de o sürekli akıl ilkelerine dayalı, bizi yanıltmayacak bir kriter/ölçüt/ ortaya koymaya çalışır. Ona göre bu ölçütler öyle hakikatleri ölçen ölçütler olsun ki bilinmeyenler bu ölçütlere vurulduğunda elde edilen sonuçlardan hiçbir şekilde şüphe edilmesin. Mesela kendisinden hiç şüphe etmediğimiz “evveliyat” bu tür doğrulardandır. Zira bunlar sadece akla ait şeylerdir. Mesela “bütün parçadan büyüktür”; “iki birden çoktur” vb. gibi.³²

Gazâlî aklı, bir bilgi kaynağı ve bilginin esası, duyu ve vehim bilgilerinin ölçütü, düşünmenin en önemli dayanağı olarak görmesine, ona dini ve ahlaki bir sorumluluk yüklemesine rağmen, yine de aklın tek başına hakikati ortaya koyamayacağını düşünmektedir.³³ Çünkü nasıl ki duyu verilerini akılla anladıktan sonra sadece akla güvenilmesi gerektiğine inanılıyorsa, duyu bilgilerinin sorgulanmaları sonucu yanlışlığı ortaya çıkıyorsa, tıpkı bunun gibi aklın üzerinde olan bir bilgi alanının da aynı şekilde aklın elde ettiği bilgileri yalanlaması söz konusu olabilir. Bir başka deyişle, şu içinde yaşadığımız ve akılla varlığına inandığımız bu âlemin uyku halinde iken rüyada görüp de gerçek sandığımız şeylerden farklı olduğundan nasıl emin olabiliriz? Böyle bir zafiyetin/halin akıl üzerine gelmesiyle akılla anlaşılın bütün şeylerin sonuçsuz kalacağı da pekâlâ mümkün görünmektedir.³⁴

Gazâlî özellikle akla, idrakî kavrayışlarda, din ve ahlak alanında büyük bir önem ve değer atfettiği halde, akli bilgilere de duyu bilgileri gibi özellikle metafizik ve gaybî varlık dünyasının çözümünde güvenilemeyeceğini, bu alanda aklın ortaya koyduğu yargılarda ve çözümlerde bazı çelişik durumların ortaya çıktığını, sonuçta akli bilgiden de şüphe edilecek durumların varlığına vurgu yapar. Gazâlî’ye göre akıl bütün müşküllerde ve çözümleri zor sorunlarda hakikate perdeyi tam olarak aralayamamaktadır. O, insanın bu şüphelerden kurtuluşunu, Allah’ın kalbe attığı bir nur ile kalbin hakikatleri doğrudan ve ispata ihtiyaç duymayacak şekilde birden kavramasıyla mümkün olduğunu belirtir. Gazâlî bu bilgiyi diğer yollarla elde edilen bilgiden daha güvenilir bulur.

Görüldüğü gibi Gazâlî, aklın, matematik, mantık ve tabiat bilimlerinin tecrübeye dayalı alanlarındaki yetkisini kabul etmekle birlikte, metafizik problemlerin çözümünde ise aklın aciz olduğunu ve bu alanda çözüme ulaşabilmek için batını keşfe ve vahyin desteğine ihtiyacı bulunduğunu düşünmektedir.³⁵ Bunu izah için de şöyle bir mantıki temellendirme yapmaya çalışır: Nasıl ki duyular temyiz kuvvetinin algıladıklarını, temyiz kuvveti de aklın algıladıklarını anlayamıyorsa, akıl kuvveti de akıl

32 Gazâlî, *Mekasid*, s. 87, 99.

33 Gazâlî, *el- Munkız*, s. 29.

34 Gazâlî, *el- Munkız*, s. 28-29.

35 Çağrıncı, Mustafa, “Gazâlî”, TDVİA (*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*), XIII/495.

ötesi olanı kavrayamaz.³⁶ Dolayısıyla Gazâlî, tabîî ilimlerde burhan ve akfî yöntemlerin doğru sonuçlar verebileceğini kabul ettiği halde, metafizik meselelerde bu tür yöntemlerin başarısız olacağını ileri sürmektedir.

Burada şu sorulara cevap aramak doğru olur sanırım: Bu kalbi bilginin meydana gelmesinde acaba aklın bir ilgisi var mıdır? Yani kalp, birtakım bilgiler elde ederken duyu ve akılla bir ilişki içinde midir? Yoksa bunlar olmaksızın mı bu bilgileri elde etmektedir?

Gazâlî, duyu organlarını kalbin her zaman emrinde olan askerler olarak görür. Ona göre duyular aracılığıyla kalp, dış dünyaya açılır. Yani kalp, duyuları dış dünyayı tanımak için bir vasıta olarak kullanır. O, sadece duyu bilgilerine değil, akıl ve tecrübe bilgilerine de kalp bilgisinin ihtiyacı olduğunu belirtir. Bu bilgiler kalbi bilgiye bir ön hazırlık ve zemin hazırlar. Dolayısıyla temeli duyular ve akla dayanan bilgilerin kalp bilgisi için hiç de yabana atılacak bilgiler olmadığı, kalbin birtakım bilgiler elde edebilmesi için bu bilgi kaynaklarına ait bilgileri kullandığı görülmektedir.

Sonuç

Gazâlî, felsefenin varlık, bilgi ve değer gibi üç temel alanıyla doğrudan ilgilendiği gibi, aynı zamanda bilginin kaynağı, imkânı, saha ve sınırları ve değeriyle de doğrudan ilgilenmiştir. Ona göre duyu, akıl ve sezgi olmak üzere üç bilgi kaynağı vardır. Duyu, duyulur algı dünyasının bilgilerini, akıl duyulur algı sonucu elde edilen bilgilerden de yararlanarak daha üst muhakeme ve kıyaslamalarla düşünmeye konu olan varlıkların bilgilerini, sezgi de metafizik varlık ve gönül dünyasının bilgilerini ortaya koyar. Başka bir ifadeyle duyular, beş duyunun etkinlikte bulunduğu maddi ve duysal bilinirleri; akıl, düşünce ve tefekkürüyle akıl edilirleri; kalp de ilahi yansıma ve ilahi hakikatlerin kalbe doğuşu ile Mutlak'ı kendisine konu edinir.

Gazâlî'de akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran ayırıcı bir özelliktir. Yine akıl bütün hizmetlerin kendisi için yapıldığı kabul edilen bir reis durumundadır ve her türlü sorumluluğun esasını teşkil eder; hem dış dünyayı, hem de makuller dünyasını kavramaya vasıta olur. Akıl, akıl bilgisini meydana getirir. Akıl bilgisi de ya duyular aracılığı ile elde edilen duyulur algı bilgilerinden yararlanarak daha üst muhakeme bilgilerini meydana getirir yahut da insan dünyaya gelirken beraber getirdiği "evveliyat" dediğimiz a priori ilkelere/bilgi yetilerine dayanarak bir takım zihinsel muhakeme ve kıyaslarla nazari ve akfî bilgiyi elde eder.

Duyu bilgisi, duyulur algı dünyası için nasıl anlamlı ve geçerli bilgi ise, akıl bilgisi de Gazâlî'ye göre, nesne ve makuller dünyası için doğru ve güvenilir bir bilgidir. Akıl bilgisi, nesnel gerçeklik ve makuller dünyasının gerçeklerini ve bu gerçek-

36 Taylan, Necip, *Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1994, s. 62.

liklerin anlamlarını yansıtır; duyu bilgisine göre bir üst derecedeki hakikatleri ortaya koyar. Ancak metafizik varlık dünyasını kavramada tek başına akıl yeterli değildir. Çünkü o, akli bilgilere özellikle metafizik ve gaybî varlık dünyasının çözümünde güvenilemeyeceğini, bu alanda aklın ortaya koyduğu yargılarda ve çözümlerde bazı çelişik durumların ortaya çıktığını, sonuçta akli bilgidenden de şüphe edilecek durumların doğduğuna vurgu yapar. İşte bu noktadan itibaren dinin ve vahyin rehberliğine ihtiyaç vardır. Çünkü akıl bazı metafizik gerçeklikler üzerinden şüpheleri ve bir takım örtüleri tam olarak kaldıramamaktadır. Böylesi bir dünyanın müşküllerini halletmek ise Allah'ın insanın kalbine doğurmuş olduğu nur ile yani sezgi ve ilham bilgisiyile mümkün olmaktadır.

Sonuçta nasıl ki duyular temyiz kuvvetinin algıladıklarını, temyiz kuvveti de aklın algıladıklarını anlayamıyorsa, akıl kuvveti de akıl ötesi/metafizik olanı kavrayamaz. Dolayısıyla Gazâlî, tabii ilimlerde burhan ve akli yöntemlerin doğru sonuçlar verebileceğini kabul ettiği halde, metafizik meselelerde bu tür yöntemlerin başarısız olacağını düşünmektedir.

Bibliyografya

- Bolay, S. Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, İstanbul 1980.
- Çağrı, Mustafa, "Gazâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIII, İstanbul 1996.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, Gazâlî'de Şüphecilik, İstanbul 1996.
- Darimî, Sünen, Kahire 1386 h.
- Ece, Hüseyin Kerim, İslâm'ın Temel Kavramları, İstanbul 1999.
- Erdem, Hüsamettin, Bazı Felsefe Meseleleri, Konya 2009.
- Erdem, Hüsamettin, Gazâlî'de Bilgi Meselesi, İslâmi Araştırmalar, s.13, (3-4), İstanbul 2000.
- Gazâlî, İhyâ ulumi'd- din, (Çev.: A. Serdaroğlu), İstanbul 1974.
- Gazâlî, el- Hikmetü fi mahlukillah, çv. Heyet, Ankara tarihsiz.
- Gazâlî, Mearicü'l- kuds, (Çev.: S. Özburun), İstanbul 1998.
- Gazâlî, Mekasidü'l- felasife, (Çev.: C. Erdemci), Ankara 2002.
- Gazâlî, Mihakku'n- nazar (Düşünmede Doğru Yol), (Çev.: A. Kayacık), İstanbul 2002.
- Gazâlî, Mişkâtü'l- envar, (Çev.: S. Ateş), İstanbul, 1996.
- Gazâlî, Miyaru'l- ilim, Beyrut 1410 h.
- Gazâlî, Mizanü'l- amel, (Çev.: R. Barışık), İstanbul 1970.
- Gazâlî, Mustasfa min ilmi'l- usul, Mısır 1322.
- Gazâlî, Tehafütü'l- felasife, (Çev.: B. Sadak), İstanbul 2002.
- el- İsfahani, Ebu'l- Kasım, Mutluluğun Kazanılması, çv. L. Doğan, İstanbul 1974.
- Suyuti, Celaleddin, el- Camiu's- sağır, Kahire 1954.
- Şahin, Naim, Bir Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an'da Akıl, Konya 2010.
- Taylan, Necip, Gazâlî'nin Düşünce Siteminin Temelleri, İstanbul 1994.
- Topaloğlu, Bekir, Kelam İlimi (Giriş), İstanbul tarihsiz.